

בשדה מחקר התקשורת: דוחות מחקר

הבלוגוספירה של המגזר הערבי בישראל כאמצעי תקשורת אלטרנטיבי

האמה אבו-קשק*

עבודת הדוקטורט שלי מתמקדת בבחינת תופעת הבלוגים בקרב המיעוט הערבי בישראל כתקשורת אלטרנטיבית. אחת הסיבות לפניית מיעוט כלשהו לתקשורת אלטרנטיבית נעוצה ביחסו של הרוב כלפי המיעוט. למרות ההשקפה המקובלת כי לתקשורת המרכזית פוטנציאל לאפשר לקבוצות מיעוט אתניות ודתיות לבטא את הגיוון התרבותי שלהן ולהשתתף בספרה הציבורית, המציאות היא שאמצעי תקשורת אלו אינם מספקים באופן מלא את הצרכים התקשורתיים של רוב קבוצות המיעוט (Rigoni, 2005). על פי מחקרים, ככל שאוכלוסייה נדחקת יותר לשוליים, כך חבריה נוטים במידה רבה יותר לחוות אי-שביעות רצון ביחס לתקשורת הזרם המרכזי ומנסים ליצור לעצמם תקשורת אלטרנטיבית (Waltz, 2005).

אופי היחסים בין הרוב היהודי לבין המיעוט הערבי השפיעו על צורת התפתחותה ועל מנגנוני פעילותה של התקשורת הערבית בישראל – תקשורת אשר פעלה במשך שנים תחת פיקוח ובקרה הדוקים מטעם הממסד (Kabha & Caspi, 2011). בתקשורת הישראלית המרכזית, הערבים מוצגים באופן שלילי, בהקשר של סטייה, או כמי שמאיימים על קבוצת הרוב בחברה (First, 2014). התקשורת ניזונה לרוב ממקורות משטרתיים, וצובעת את האזרחים הערבים בצבע של מפרי חוק וסדר (פירסט ואברהם, 2004). מצב זה נותן לאוכלוסייה הערבית בישראל – כמיעוט לאומי ותרבותי הסובל מהדרה ומדחיקה לשוליה של חברת הרוב שהוא חי בתוכה – מוטיבציה להשתמש באינטרנט ככלי אלטרנטיבי. המחקר בוחן האם הבלוגים אכן מהווים תקשורת אלטרנטיבית בקרב בני המיעוט הערבי בישראל תוך המשגה תיאורטית של תקשורת אלטרנטיבית (למשל, Atton, 2002; Bailey, Cammaerts & Carpentier, 2008; Coyer, 2010; Dowmunt & Fountain, 2007; Fuchs, 2010; Sandoval & Fuchs, 2010).

* ד"ר האמה אבו-קשק (hamagamil@gmail.com) היא פוסט דוקטורנטית באוניברסיטת תל אביב. עבודת הדוקטור נעשתה באוניברסיטת בן גוריון בנגב בהנחיית פרופ' דן כספי ז"ל ופרופ' ניב אחיטוב ואושרה בפברואר 2017.

בכדי לבחון את התופעה, השתמשתי במחקר בשיטת מחקר מעורבת, שהיא שילוב של מחקר כמותי ומחקר איכותני. המניע לשימוש במחקר המשולב היה הרצון בהרחבה (Expansion) – כלומר הרחבת הטווח והמרחב של חקירת תופעת הבלוגים בקרב הערבים, על ידי נקיטת שיטות מחקר שונות ברבדים שונים של המחקר.

המחקר הכמותי בא לענות על השאלות האלה :

מהם התכנים, המאפיינים ומבני הבלוגים של הערבים בישראל?

1. מהם מאפייני הרקע של הבלוגרים הערבים בישראל (גיל, מגדר, השכלה, אזור מגורים, דת)?
2. האם הבלוגים מתארחים באכסניות ניטרליות ומציבים סמלים לאומיים/דתיים?
3. מהם הנושאים שהבלוגרים הערבים בישראל מטפלים בהם?
4. האם קיים הבדל בין נשים לגברים בסוג ובנושאי העניינים שמטפלים בהם?
5. באיזו מידה תכני הפוסטים בבלוגים מעוררים תגובות מצד הקוראים?

סוג המחקר : מחקר תיאורי אנליטי המתאר את תופעת הבלוגים בקרב הערבים בישראל.

אוכלוסיית היעד : בלוגים ופוסטים של ערבים בישראל.

המדגם ושיטת הדגימה : בהליך המחקר זוהו כ- 200 בלוגים. לאחר שהורדו כל הבלוגים שיש להם פחות מתשעה פוסטים, נשארו 112 בלוגים, ומתוכם נדגמו 729 פוסטים. שיטת הדגימה של הפוסטים היתה מקרית פשוטה. בכל בלוג קובצו הפוסטים באופן אקראי לקבוצות שכללו תשעה פוסטים. מכל קבוצה נדגם פוסט אחד באקראי על פי רשימה אקראית של מספרים בין 1 ל-9.

קריטריונים לאי-הכללה : בשנים 2008-2012 נאספו כ-200 בלוגים שכללו כ-9,000 פוסטים. לא נכללו במדגם: (א) בלוגים שהיו בהם פחות מ-9 פוסטים; ו-(ב) בלוגים שהפכו פתוחים לקוראים מוזמנים בלבד.

כלי המחקר : כלי המחקר הוא דף קידוד שבעזרתו נאספו הנתונים ואשר חולק לשלושה חלקים :

- (1) נתוני הבלוג - כללו מידע על שם הבלוג, שנת פתיחת הבלוג, מיקום הבלוג (Blogger/Wordpress / אתרים ערבים לניהול בלוגים/ אכסניות ישראליות) והופעת סמלים לאומיים.
- (2) נתוני הבלוגר - כללו מידע על מאפייני רקע אישיים (גיל, מגדר, השכלה, דת, מגורים ואזור מגורים).

3) נתוני הפוסט - כללו מידע על תאריך הפוסט, שפת הפוסט, האם יש/אין תגובות לפוסט, האם נושא הפוסט שייך לענייני ציבור או לסגנון חיים. ענייני הציבור חולקו ל-35 סוגיות ועניינים בנושא סגנון חיים חולקו ל-19 סוגיות.

תהליך המחקר: בלוגים של ערבים בישראל נאספו בעזרת מנועי החיפוש הפופולריים למציאת בלוגים, כמו Google blog search, ועל ידי מעקב אחר הקישורים בין הבלוגרים הערבים לבין עצמם. איתור הבלוגים הערביים בישראל נעשה על ידי קריאת דף הפרופיל האישי בבלוג וקריאת תכני הפוסטים בו.

ניתוח ועיבוד הנתונים: עיבוד הנתונים והסקת מסקנות בוצע באמצעות תוכנת הניתוח הסטטיסטי JMP שלתוכה הוזנו כלל הנתונים. עיבוד הנתונים כלל שלושה שלבים: 1. קליטת הנתונים, בדיקתם ועיבוד ראשוני, 2. סטטיסטיקה תיאורית, 3. בדיקת השערות המחקר. בדיקת ההשערות השונות בוצעה בעזרת Chi Square Test. רמת המובהקות בכל המבחנים $\alpha=0.05$.

המחקר האיכותני, לעומת זאת, התמקד בבחינה השוואתית בין הבלוגים לבין העיתונות הערבית בשני נושאי סיקור: "עופרת יצוקה" ו"צוק איתן".

התמקדתי בהתבטאויות הקשורות לשתי המלחמות בעזה – עופרת יצוקה וצוק איתן- כי מדובר בשני אירועים קונפליקטואליים שיש בהם שני צדדים, הצד הישראלי והצד הפלסטיני; על פי פירסט (2001), התפרצות קונפליקט תגביר את הקיטוב מזה והמונוליתיות מזה שבין "אנחנו" ל"הם"; על פי Bailey ועמיתיה (2008) קונפליקטים יוצרים סיטואציה קיצונית ויוצאת דופן, שכן תהליכים מסוימים (של אמצעי תקשורת) הופכים למאוד גלויים ובולטים בנסיבות שכאלה. לכן, אין לראות במלחמה מקרה מיוחד לאופן הפעולה של המדיה, אלא זכוכית מגדלת שמבליטה ומעצימה הרבה מהדברים שמתרחשים בעתות שלום, אף שהמלחמה חושפת אותם בצורה מוגזמת.

בדקתי איך מבצע עופרת יצוקה ומבצע צוק איתן באו לידי ביטוי בזירת הבלוגוספירה הערבית בישראל ובעיתונות הערבית הפופולרית.

- כיצד בא לידי ביטוי הנרטיב הפלסטיני?
- כיצד בא לידי ביטוי הנושא "אנחנו והם" בשיח הבלוגרים לעומת העיתונות הערבית בישראל?
- האם משמשים הבלוגים כאמצעי תקשורת של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל?

אוכלוסיית המחקר בתקופת עופרת יצוקה הייתה מורכבת מפוסטים בבלוגים וממאמרי דעה בעיתונות הערבית המודפסת. נדגמו פוסטים מן הבלוגוספירה הערבית בישראל, אשר התייחסו למלחמה בעזה בתאריכים 27 בדצמבר 2008 עד 30 בינואר 2009; סך הכול נותחו 80 פוסטים שנדגמו מ-30 בלוגים. כמחצית מכותבי הבלוגים היו גברים, רובם בעלי השכלה גבוהה ובטווח הגילים 25-34.

מן העיתונות הערבית המודפסת נבדקו שלושת העיתונים הנפוצים ביותר בחברה הערבית (שאינם מפלגתיים): "פאנוראמא", "כל אל-ערב" ו"אל-צנארה"; עיתונים אשר נודעת להם השפעה על סדר היום החברתי והתרבותי בחברה זו (גימאל ודיאב, 2006). בשלושתם נותחו מאמרי הדעה שהתייחסו למלחמה בעזה בין 27 בדצמבר 2008 ל-30 בינואר 2009. נסקרו ארבעה גיליונות מכל עיתון, ובסך הכול נותחו 78 מאמרים בנושא עופרת יצוקה.

במהלך מבצע צוק איתן בתאריכים 8 ביולי 2014 עד 26 באוגוסט 2014 נדגמו פוסטים מבלוגים ערביים שעסקו בנושא. סך הכול נותחו כ-40 פוסטים שנדגמו מעשרה בלוגים. רוב כותבי הבלוגים גברים ורובם בעלי השכלה גבוהה.

באותה תקופה בדקתי גם את שלושת העיתונים הפופולריים בחברה הערבית: "פאנוראמא", "כל אל-ערב" ו"אל-צנארה". נמצא שבעיתון "פאנוראמא" לא נכתב אף מאמר דעה במהלך המבצע, לכן נדגמו מאמרים רק משני העיתונים האחרים, בתקופה שבין 8 ביולי 2014 ל-26 באוגוסט 2014. בסך הכול, נותחו 35 מאמרים בנושא צוק איתן משבעה גיליונות של כל אחד מהעיתונים.

חלק זה של המחקר נערך בשילוב של כמה שיטות המקובלות במחקר האיכותני: ניתוח שיח, ניתוח תוכן וניתוח מבנה. לשילוב כמה שיטות של ניתוח נתונים איכותני כמה מטרות: תיקוף באמצעות הצלבה (Triangulation) בין הממצאים, השלמת ידע (Complementarity), הרחבה והעמקה (Expansion) של ידע הנצבר בכלים שונים והסבר (Explanation) של נתונים; הדבר תורם להשגת תהליך מחקרי מעמיק (קסן וקרומר-נבו, 2010). חשוב לציין, שבמחקר נעזרתי בתוכנת נרלייזר (Narralizer) בבניית הקטגוריות. זוהי תוכנה מסוג "קידוד ושליפת מידע", ואין היא מבצעת את מלאכת הניתוח במקום החוקרים (שקדי, 2011).

אלה הממצאים העיקריים של המחקר הכמותי : בנייתו מאפייני הרקע של הבלוגרים הערבים בישראל נמצא, כי 47% מהבלוגרים הם גברים לעומת 40% נשים, ולגבי היתר אין מידע. יותר ממחצית הערבים שמנהלים את הבלוגים שנדגמו הם מוסלמים (52%), 40% לא ציינו שייכות דתית, כ-4% נוצרים, 3% דרוזים ו-1% צ'רקסים. כמחציתם לא חשפו פרטים על גילם ועל רמת השכלתם. מבין אלה שחשפו את גילם נמצא שיש הבדל מובהק ($p < 0.0001$) בשכיחות צעירים לעומת מבוגרים, 24% בטווח הגילים 25-34 ו-13% עד גיל 24. אצל מי שחשפו את נתון ההשכלה נמצא ש-38% בעלי השכלה גבוהה מלאה ו-13% בעלי השכלה גבוהה חלקית (סטודנטים). עוד נמצא ש-43% מהבלוגרים הם מצפון הארץ לעומת 22% מהמרכז ורק 1% מהדרום.

בנייתו מבנה הבלוג נמצא, כי הרוב המוחלט של הבלוגרים (91%) משתמשים באתרים "ניטרליים"¹ לניהול הבלוג. רק 6% בחרו באכסוניות כמו ישראל-בלוג (ששייך לפורטל נענע 10), תפוז וקפה דה-מרקר. בלוגרים בודדים, 3%, משתמשים באתרים ערביים לניהול בלוגים. אשר להצבת סמלים לאומיים בבלוג, בשליש מהבלוגים שנדגמו (32%) מופיע סמל לאומי (כמו דגל אש"ף, מפת הארץ בצבעי הדגל הפלסטיני או המפה הפלסטינית לפני 48).

בנייתו הפוסטים נמצא ששכיחותם של עניינים ציבוריים (57%) גבוהה באופן מובהק ($p < 0.0001$) משכיחות ענייני סגנון חיים (43%). בענייני הציבור, הסוגיה הפלסטינית בלטה בשיעור הגבוה ביותר (כ-24%) בפוסטים, סוגיית יחסי מיעוט-רוב הייתה במקום השני (18%), נושא הספרות היה במקום השלישי (10%), ואחריהם סוגיות חברתיות (8%). סוגיות בינלאומיות, משברים עולמיים, טרור, ביטחון ופשע, הסכמי שלום ופיתוח, תעשייה ומסחר היו בתחתית סולם ההתעניינות בקרב הבלוגרים הערבים בישראל. בענייני סגנון חיים נמצא שסוגיות הקשורות למחשבות ורגשות קיבלו כ-43% מן ההתייחסויות, לעומת כ-13.5% בנושאי דת. הנושאים זמרים וזמרות, שחקנים, תחומי עניין נשיים, משפחה וצרכנות היו בתחתית סולם ההתייחסויות ונכתבו מעט מאוד פוסטים עליהם. בדירוג כל הנושאים (סגנון חיים וציבוריים) נמצא שהנושא "רגשות ומחשבות" היה במקום הראשון והסוגיה הפלסטינית במקום השני, ולאחריהם יחסי מיעוט-רוב במקום השלישי.

הממצאים העיקריים של המחקר האיכותני : בשני הנושאים, "עופרת יצוקה" ו"צוק איתן", נמצאו שלוש קטגוריות מרכזיות: "אנחנו והם", "הבניית המציאות" ו"אקטיביזם והנעה לפעולה".

¹ אתרים ניטרליים – אתרים שהסיומת שלהם במתחם הגנרי (כמו, .com, .net) ולא במתחם המקומי הישראלי עם הסיומת il אשר מבהיר לקוראים ממדינות ערב מהיכן כותב הבלוגר.

קטגוריית "אנחנו והם": נמצא, שרוב הפוסטים בנושא עופרת יצוקה בבלוגים סווגו תחת הקטגוריה "אנחנו והם". הסיפורים שהבלוגרים מספרים הם מתוך הקשר היסטורי-תרבותי, המהווה תשתית לתהליך עיצובה והבנייתה של הזהות אצל הפלסטיני, והוא ההיסטוריה של הסכסוך הפלסטיני-ישראלי. בעוד הבלוגים חידדו את נושא הסכסוך והדגישו את הנרטיב הפלסטיני, בעיתונות הציעו פתרונות אפשריים לסכסוך (כמו הסכם שלום, מדינה דו-לאומית, סיום הכיבוש והתאחדות).

בתקופת צוק איתן סווגו יותר ממחצית הפוסטים תחת הקטגוריה "אנחנו והם", וההתייחסות הייתה שוב בהקשר היסטורי רחב של העם הפלסטיני, אך הפעם נוספו להקשר זה גם שתי המלחמות הקודמות בעזה – עופרת יצוקה ועמוד ענן – כדי להדגיש שמדובר בשרשרת של מלחמות נמשכות. לעומת זאת, ניתוח מאמרי הדעה בעיתונים "כל אל-ערב" ו"אל-צנארה" מן הזווית של "אנחנו והם" העלה שהמלחמה בעזה החזירה את הדיון ביחס לאירועי אוקטובר 2000, על יחס הממסד כלפי המיעוט הערבי. עם זאת, קראו העיתונים לרגיעה ולהסדר פנימי.

קטגוריית "הבניית המציאות": נמצא שבמהלך עופרת יצוקה שימשו הבלוגים אמצעי לייצוג מציאותי של דמויות ולהצגת מידע על המציאות בעזה. מניתוח הפוסטים עולה, שיותר משליש הפוסטים במדגם התייחסו באופן ישיר לעזה והביעו הזדהות עם תושביה. בעשותם כן, השתמשו רובם המוחץ של הבלוגרים בטכניקת התקריב – תקריב של המצב, של זירת ההתרחשויות ושל הדמויות. הבלוגרים לקחו את קוראיהם לכל פינה ופינה ברצועת עזה כדי לתאר את המצב הטרגי ולהדגיש את סבל התושבים, ובפרט הקטינים שבהם. התיאור שלהם היה עשיר והביע רגשות עזים. הבניית המציאות בעיתונות הערבית הייתה שונה. בשלושת העיתונים הפופולריים, הסתייעו הכותבים בטכניקת התרחיק, "לונג שוט", בתיאור המלחמה בעזה. תיאוריהם התייחסו למצב בכללותו, והכותבים קיבצו את ההתרחשויות וסיכמו את האירועים במספרים.

בתקופת צוק איתן שימשו הבלוגים גם אמצעי להבניית מציאות אודות הקורבנות בעזה. מהניתוח עלה, שכשליש מהפוסטים בנו מציאות אלטרנטיבית המתארת את הצד העזתי כקורבן, והפעם עם שמותיהם ופניהם. זיהיתי תהליך של קונקרטיזציה: הסיפור שנועד לגייס רגשית (בתקופת עופרת יצוקה) הפך כעת למציאות, לפנים ושמות של ההרוגים. היה מעבר מרטוריקה רגשית לרטוריקה ריאליסטית. לעומת זאת, בשני העיתונים המשיכו כותבי מאמרי הדעה להסתייע בטכניקת התרחיק, "לונג שוט".

קטגוריית "אקטיביזם והנעה לפעולה": בתקופת עופרת יצוקה נמצא, כי בשליש מכלל הפוסטים בנושא המבצע היה שימוש ברטוריקה מגייסת. הקריאות בבלוגים היו חוץ-ממסדיות, והבלוגרים השתמשו בבלוגים כאמצעי להנעה לפעולה מקוונת ולא מקוונת. האקטיביזם המקוון התבטא בהפצת מידע על המלחמה ועל קורבנותיה ובקריאה לגיוס אנשים למסע האלקטרוני. ההנעה לפעולה הלא מקוונת התבטאה בקריאה לביקור פצועים בבתי החולים ולגיוס משאבים, נוסף לקריאה למאבק אלים ולענישה (כמו חרם על ההשתתפות בכנסת ועל ההצבעה לה, אינתפאדה שלישית). לעומת זאת, בעיתונות היו הקריאות לפעולה מתוננות, ממסדיות, לא אלימות, וההפניה נעשתה דרך ההנהגה (תוך שמירה על יחסי הכוח).

בצוק איתן רוב הפוסטים שנותחו בנושא המבצע סווגו תחת הקטגוריה של אקטיביזם והנעה לפעולה. בפוסטים אלה נעשה שימוש ברטוריקה מגייסת לפעולה לא מקוונת (offline). הגיוס לפעולות הלא מקוונות – ובפרט להפגנות – לא הוגבל לרמה המקומית הארצית, והבלוגרים סיפקו מידע כלל-ערבי ואף גלובלי. אשר לעיתונות הערבית, רוב המאמרים שנדגמו מעיתון "כל אל-ערב" ו"אל-צנארה" סווגו גם הם תחת קטגוריה זו, ושוב קראה העיתונות להתנגדות ממסדית ולא אלימה.

לאור ממצאים אלו ניתן להסיק שהבלוגים שכותבים בני המיעוט הערבי בישראל מהווים עבורם תקשורת אלטרנטיבית – במה להצגת נקודת המבט "מהשטח", ולפרסומו של "הבלתי-מדובר" בעיתונות הערבית הפופולרית. הם משקפים קשת של סוגי תקשורת אלטרנטיבית: הם מאפשרים לבלוגר ליצור ולחזק את זהותו בקודים ונרטיבים על פי בחירתו, לספר סיפורים היסטוריים ולבנות את ה"אנחנו" בתוך הקהילה והתרבות; הם מהווים ניסיון לחתור תחת השיח התקשורתי הממוסד על ידי הצגת טענות אלטרנטיביות, ונקודות מבט חלופיות, שלרוב הן גם ביקורתיות, ובכך ליצור התנגדות כלפי ההגמוניה ולערער על יחסיה עם הרוב; הם משמשים כלי לגילום האזרחות, על ידי הפעלת האזרחים והנעתם למעורבות אקטיביסטית. הבלוגים מאפשרים לערבים גישה וייצוג אחר מזה של התקשורת הפופולרית והמרכזית בכך שהם מציעים סדר יום אלטרנטיבי. המחקר מצא גם, כי הסוגיות שמעסיקות את הבלוגרים הערבים הן סוגיות ציבוריות הקשורות למיעוט ולעם הפלסטיני. בזמן המלחמות, הפכו הבלוגים מהר מאוד לתקשורת אקטיביסטית שבאמצעותה הצליחו בגיוס משתתפים/מפגינים, ודרכה העלו את המודעות למתרחש בעזה וחיזקו את הסולידריות והתמיכה בעם הפלסטיני העזתי.

תרומת המחקר

למחקר הנוכחי יש חשיבות במספר רמות:

ברמה התיאורטית – המחקר מוסיף מידע על תופעת הבלוגים בקרב המיעוט הערבי. מחקרי הוא ראשוני בכך שהוא ממפה את הבלוגוספירה הערבית בישראל ומאפשר גם להפיק מסקנות רבות לגבי אופן השימוש במדיה החדשים בחברה הערבית. מרבית המחקרים שהתייחסו לתקשורת המקוונת בחברה

הערבית התמקדו בבחינת השימוש הכללי במחשב ובאינטרנט (למשל: אברבך, 2014; ג'מאל, 2014; דרור וגרשון, 2012; Sheikh Muhammad & Rezek, 2015). עד היום, לא פורסם מחקר אמפירי הבוחן את השיח הציבורי במדיה החדשים בכלל ובבלוגוספירה הערבית בישראל בפרט. מחקר זה תורם להבנת הפוטנציאל של הבלוגים הערביים כבמה להשתתפות ציבורית-וככלי להנעה לפעולה ואקטיביזם.

התרומה המתודולוגית - תרומה בפיתוח כלי מדידה (דף קידוד) לבחינת השיח בבלוגים אשר יכול לשמש גם לבחינת כל שיח בכל רשת חברתית.

ברמה המעשית – חקירת הבלוגים אפשרה לנו להציף לעולמם של בני המיעוט הערבי בישראל וללמוד על הנושאים המעסיקים אותם, ובפרט אלה שלא באים לידי ביטוי בתקשורת המרכזית. לטענת גבל (2006, 15), "כאשר מיעוטים מפתחים 'מרחבונים' ייחודיים, הנתק בינם לבין הרוב יכול להעמיק, משום שבספירות הפרטיקולריות למיעוטים מתפתח שיח ייחודי סביב נושאים שאינם נחלת הכלל. השיח הזה עשוי להתפתח באופן עצמאי רחוק מהמרחב הציבורי, דבר המעצים את המרחק בין מיעוט לבין רוב". ממצאי מחקר זה ומסקנותיו יכולים לסייע למקבלי ההחלטות לפעול למען גישור וצמצום המרחק בין המיעוט הערבי לבין הרוב היהודי.

רשימת המקורות

- אברבך, ל' (2014), "מהם הרגלי צריכת המדיה של הציבור הערבי בישראל?". **גלובס**. אוחזר בינואר 2016 מתוך: <http://m.globes.co.il/news/marticle.aspx?did=1000971759#divApplicationPromo>
- גבל, א' (2006), **הציבור הדתי-לאומי והתקשורת: יחסי אהבה-שנאה**. תל-אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה, אוניברסיטת תל-אביב.
- ג'מאל, א' (2014), "קהילתיות דיגיטלית, אינטימיות מקוונת ושינוי דפוסי המעורבות החברתית". **גיליון שלישי: התקשורת בשפה הערבית**. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים. אוחזר בינואר 2016 מתוך: <http://www.vanleer.org.il/he/content/קהילתיות-דיגיטלית-אינטימיות-מקוונת-ושינוי-דפוסי-המעורבות-החברתית-פרופ-אמל-גמאל>
- דרור, י' וגרשון, ס' (2012), **ישראלים בעידן הדיגיטלי 2012**. המסלול האקדמי המכללה למנהל – בית הספר לתקשורת. אוחזר בינואר 2016 מתוך: http://www.colman.ac.il/research/research_institute/Israel_project_Digital/Documents/Israelis_digital.pdf
- פירסט, ע' ואברהם, א' (2004), **ייצוג האוכלוסייה הערבית בתקשורת העברית: השוואה בין סיקור "יום האדמה" הראשון (1976) לבין סיקור "אינתיפאדת אל-אקצא" (2000)**. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום.

Atton, A. (2002). *Alternative Media*. London: Sage.

Bailey, O., Cammaerts, B. & Carpentier, N. (2008). *Understanding Alternative Media*. Maidenhead, McGraw Hill: Open University Press.

- Coyer, K., Downmunt, T. & Fountain, A. (2007). *The Alternative Media Handbook*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- First, A. (2014). "A New Century and Still the Enemy: The Portrayal of Arabs in Israeli TV News during 2000-11". In: Caspi, D. & Elias, N. (Eds.). *Media & Ethnic Minorities in the Holy Land*. London: Vallentine Mitchel, pp.43-58.
- Fuchs, C. (2010). "Alternative Media as Critical Media". *European Journal of Social Theory* 13(2), 173-192.
- Kabha, M. & Caspi, D. (2011). *The Palestinian Arab In/Outsiders: Media and Conflict in Israel*. London: Vallentine Mitchell.
- Rigoni, I. (2005). "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(3), 563-80.
- Sandoval, M. & Fuchs, C. (2010). "Towards a Critical Theory of Alternative Media". *Telematics and Informatics*, 27, 141-150.
- Sheikh Muhammad, A., & Rezek, S. (2015). *The Palestinians in Israel: 4th Socio-Economic Survey 2014*. The Galilee Society and Rikaz Databank.
- Waltz, M. (2005). *Alternative & Activist Media*. Edinburgh: Edinburgh University Press.